

УДК 32 (322)

К.Г. ДОМБРОВСЬКИЙ

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Домбровський Кирило Григорович – аспірант кафедри історії України історичного факультету, Донецький національний університет

Стаття присвячена проблемі державо-церковних відносин в Україні. Аналізуються історичний аспект та сучасний міжнародний досвід у побудові політичних і правових засад відносин держави і релігійних організацій. За основу беруться дві кардинально різні моделі відносин: в Україні та Китайській Народній Республіці. Робиться висновок про орієнтацію України на європейський шлях розвитку та необхідність у подальшому дослідженні проблеми.

Ключові слова: державо-церковні відносини, релігійні організації, українське суспільство, китайське суспільство, законодавство.

Домбровский К.Г. Международный опыт государственно-церковных отношений: уроки для Украины

Статья посвящена проблеме государственно-церковных отношений в Украине. Анализируются исторический аспект и современный международный опыт построения политических и правовых основ отношений государства и религиозных организаций. За основу взяты две кардинально разные модели отношений: в Украине и Китайской Народной Республике. Делается вывод об ориентации Украины на европейский путь развития и необходимости в дальнейшем исследовании проблемы.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, религиозные организации, украинское общество, китайское общество, законодательство.

Dombrovskiy K.G. International experience of statechurch relations: lessons for Ukraine

The article deals with the problem of church-state relations in Ukraine. The historical aspect and modern international experience in construction of political and judicial bases of relations between the state and religious organizations are analyzed. Two cardinally different models of relations are assumed as a basis: in Ukraine and in China. The conclusion about adhering to the European path of development and necessity of further investigation of the problem is made.

Key words: church-state relations, religious organization, Ukrainian society, Chinese society, legislation.

Постановка проблеми. В усьому світі відродження релігії, здається, в даний час відбувається для організації репресій, часом шляхом введення релігійного закону під тиском спільноти людей, в інших випадках – через асоціацію релігії з «терором», через її передбачувану схильність генерувати екстремістську діяльність, невибірково політичну активність або для переслідування членів інших релігійних громад, чи, навіть, більш апокаліптично – як руйнівна сила «зіткнення цивілізацій». Відмова від релігії, іншими словами, здається вписаною в генетичний код науки, зокрема і науки про державне управління, міжнародні відносини тощо. Це сталося тому, що основні складові практики державного управління та міжнародних відносин були спеціально створені на початках сучасної Європи, наприкінці релігійних війн. У цей момент в історії, перефразовуючи висловлення Томаса Гоббса, Бог створив простір для великого Левіафана (суверенної держави), щоб смертний Бог, якому нова сучасна людина зобов'язана своїм миром і безпекою, привласнив релігію. На основі постулату *cujus regio, ejus religio* (лат. чия влада, того і віра) [1, с. 164] виникає новий принцип Вестфальського порядку – плюралізм серед держав і невтручання у внутрішні справи. Як наслідок, політика щодо релігії стала кінцевою загрозою цьому порядку. Після того, як переживши довге Вестфальське вигнання, релігія знову повернулася до світової політики, світова політика змінилася,

релігія змінилася також, можливо, навіть більш радикально. Повернення релігії з Вестфальського вигнання в центр міжнародних відносин відкриває нові можливості, і їх не можна не брати до уваги, якщо пост-Вестфальське глобальне співіснування прагне до справжньої універсальності. Мало того: повернення з вигнання ніколи не було простим поверненням до «старих стежок» довігнанського стану, і що всі три «абрамоїстичні» релігійні традиції розуміють це дуже добре. Вигнання відкриває шлях до розуміння, чи готова релігія стати на бік «глобального духу миру», а не «глобальної війни», як у сценарії «зіткнення цивілізацій». Саме це апостол Павло називає метаноєю – «різкою зміною розуму», каюттям [2, с. 12-13]. Ключовим аспектом цієї проблеми є система державо-церковних відносин, тобто відносин держави не лише з світовими релігіями та їх інституціями, але й з чисельними релігійними рухами, багато з яких не є традиційними віросповідними течіями щодо культури та традиції держави, на території якої діють, і в переважній більшості виникли не так давно.

Розвиток сучасного суспільства, українського зокрема, визначається також і взаємодією структур та соціальних груп, які до нього входять, – політичних, економічних, національних, релігійних. Поступове залучення України до світового співтовариства демократичних держав – це процес, який вимагає від українського суспільства і, насамперед, від державної влади докласти зусиль щодо реформування всіх сфер

культурного й соціально-економічного життя країни. «Плюралізація» релігійних процесів, поліконфесійність пов'язані з набуттям Україною незалежності і зумовлені загальними демократичними тенденціями та лібералізацією законодавства про свободу совісті. У результаті це призводить до збільшення впливу на суспільство не тільки традиційних для нашої соціо-культурної парадигми конфесій, але й появи великої кількості нових релігійних рухів, більшість з яких було привнесено на терени України з-за кордону [3]. Якщо оновлення законодавчої бази та методів управління на зразок провідних європейських держав є для України справою найближчих років, то зміна ментальних настанов і цінностей, на яких ґрунтується культура, потребує значно більшого часу, професіоналізму з боку наукових кіл і практиків державного управління [4].

Аналіз досліджень і публікацій. Висвітленням означеної проблеми займалися чимало дослідників, серед них: О. Волинець [5], М. Планк [6], П. Рабинович [7], А. Яргіс [8] та інші. Певні кроки у вивченні кола цих проблем зроблені й автором цієї статті [3, 4]. В останнє десятиліття проблема свободи совісті та державо-церковних відносин активно розглядалася на міжнародних та вітчизняних наукових конференціях [9]. Джерельною базою дослідження стали Конституція України [10], законодавство про свободу совісті [11], міжнародні договори [11, 12, 13].

Мета дослідження. Висвітлення історичного аспекту та сучасного міжнародного досвіду державо-церковних відносин, місця релігійних організацій в Україні та сучасному світі. Робиться аналіз шляхів і можливостей імплементації цього досвіду незалежною Україною.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX століття почали поширюватися чутки про маленьке, невідоме плем'я в Бірмі, назване Карен, яке несподівано прилучилося до християнства та звернулося за місіонерською допомогою до Сполучених Штатів Америки. До того часу, як Американська рада уповноважених у справах іноземних представництв відреагувала на прохання, тисячі нових вірян чекали того, що їх об'єднають у громаду. Це звернення, активізація селищ, племінних катехізисів та євангелістів викликали у всіх здивування. Ніхто у США не був готовий почути те, що християнство зароджувалося та ширилося без допомоги Заходу. Рішучі дії щодо звернення до християнства у Каренському племені стали причиною хитання загальноприйнятого факту про роль Заходу як обов'язкового та необхідного хранителя християнства. Цей факт загрожував зруйнуванням ідеї, що «цивілізаторська місія», яку у XIX столітті виконувала західна церква, була шляхом до покращення життя людей у всьому світі. У цьому контексті Френсіс Уейленд, один з найвпливовіших філософів-моралістів, закликав своїх сучасників нормально сприйняти ці події. Він підсумував: події в Бірмі показують, що культурне перетворення (в цьому випадку американізація) не було необхідним

для християнізації. Підтримка народної культурної цілісності могла б співіснувати з глобальним залученням до християнства, хоча вона і протиставлялася традиційним поглядам. Це, у свою чергу, активізувало цивілізаційну місіонерську суперечку. Християнству не слід покладатися на досвід імперій. Вони мали безліч супровідних труднощів, щоб мати глобальні масштаби поширення. У певному сенсі, Ф. Уейленд застосовував ідею популяризації демократії в США задля утвердження Каренського християнства як звичайного, поширеного руху. Ідея могутності людини, що глибоко закорінена в душі американців, має потенціал для того, щоб розвиватися в інших культурах, стверджував Ф. Уейленд. Саме про цей потенціал йшлося у доповідях про відродження християнства у Бірмі. Під час тригодинної промови у 1853 році, Ф. Уейленд стверджував, що американський демократичний євангелістський етнос має спорідненість з примітивним християнським явищем в Азії [14]. Ідеї Ф. Уейленда дуже важливі для розуміння контексту сучасного відродження християнства у світі, і це дає можливість зрозуміти інтернаціональне значення цього явища. Незважаючи на те, що до середини XIX століття західні колоніальні імперії та їхні підлеглі місіонерські рухи зруйнувалися або повністю відокремилися, християнство не тільки вижило в таких умовах, але й розвивалося швидкими темпами. Крім того, розвиток християнства за межами розвинутого Заходу – в Азії, Південній Америці та Африці – відбувався і відбувається швидше за всі інші релігії.

Факти дуже вражаючі. Загальна кількість населення світу у 1900 році становила 1,6 мільярда; мусульмани становили приблизно 200 мільйонів, християни – 558 мільйонів. У 1970 році загальна кількість населення становила 3,7 мільярда, серед яких 549 мільйонів – мусульмани та 1,2 мільярда – християни. У 2005 мусульман було 1,3 мільярда та християн – 2,1 мільярда, включаючи 1,1 мільярда католиків [15]. Стрімкий розвиток християнства мав відбуватися з адаптацією до місцевих культур та народних мов. Варто замислитися над тим, яким чином глобальний розвиток християнства обмежувався в культурах, які охороняли ім'я Бога, у той час, коли поширення ісламу було досить сильним серед населення, де ім'я Бога втрачалося, чи поступово зникало. Ісламський канон допускає тільки священну арабську мову у богослужінні та під час виконання інших ритуалів і забороняє використовувати народні мови, як аjami (нечестивий, богохульний) в подібній діяльності [16]. Таким чином, іслам є різностороннім, але проблема в тому, що поза межами біблійних та інших канонічних звичаїв народні мови не відіграють вирішальної ролі. Розвиток дослідницької діяльності народних матеріалів – включаючи плідну роботу над граматики та словниками – як зазначає Ф. Уейленд, має центральне, вирішальне значення у розвитку християнства «поза» Заходом і іслам не є його

суперником [17].

Прихильники п'ятдесятництва чи харизматичного християнства, які потребували небагато задля формування та створення громад, сприяли поширенню християнства в усьому світі. У 1900 – 981 тисяча п'ятдесятників; у 1970 – більше 72 мільйонів і у 2005 - близько 590 мільйонів. Приблизні підрахунки показують, що до 2025 року чисельність п'ятдесятників зросте до 800 мільйонів. Християнські п'ятдесятники, діяльність яких вивчають у Бразилії, Мексиці, Росії та Китаї, можуть стати найбільш поширеною формою релігії з неймовірним впливом на головні «напрямки» церкви та на політику. У Латинській Америці, наприклад, популярність п'ятдесятницької церкви серед жінок вплинула на культуру традиційного військового устрою. Жінки-політики, відповідно, залучають «енергію» п'ятдесятницького руху задля проведення соціальних змін. П'ятдесятництво також контролювало хвилю латиноамериканської еміграції до США. Із 37 мільйонів емігрантів у США велику кількість становлять п'ятдесятники з твердими католицькими переконаннями [18].

У травні 1956 року Мао розпочав те, що він назвав Періодом Сотень Квітів, коли дозволялася відкрита критика політики і влади з боку протестантів. Але роком пізніше, у липні 1957 року, цей експеримент був несподівано припинений і розчарування поширилося на церкву. Під час «Великого стрибка», який розпочався у 1958 році, групи християн стали взаємодіяти між собою у намаганні відновити зв'язки і створити умови для їх легітимізації з боку влади. Релігійні групи зрозуміли, що перебувають під контролем чинної системи влади. Лідери церкви намагалися зрозуміти, чи кампанія боротьби з «чотирма сільськогосподарськими шкідниками»: мухами, пацюками, москітами та горобцями має прихований зміст знищити непатріотичні елементи у церквах, чи закон уряду про боротьбу з сараною примусить мобілізувати недільну службу та недільні школи задля пропаганди створення охоронних загонів. Пізніше, у 1959 році, у межах партійної кампанії «Серце в руках» лідери китайських протестантів звинувачували Національну Раду Церков Сполучених Штатів за її нав'язливу претензію щодо того, ніби китайські християни зазнають утисків з боку їхньої влади та є гнаними. До цього часу такі спроби нав'язати співпрацю до співтовариства не стали запобіжником утисків християн в Китаї. Велика Пролетарська Культурна Революція, яка розпочалася у 1966 році, задумала створення Нового Китаю, де релігія буде займати належне місце. Партія провела очищення, закриття шкіл з метою звільнити студентів від уроків і залучити їх до військової служби, до роботи в ідеологічно спрямованих таборах, які «знищували» розвинутих людей. До вересня 1966 року всі церкви були закриті, їхні лідери вигнані, а майно конфісковане. Червона Гвардія атакувала стародавню стелу Нестора 781 року, яка була знайдена у 1623 році, та зруйнувала

головну будівлю дацинського монастиря згідно зі своєю кампанією – знищувати будь-які матеріальні надбання релігії по всій території Китаю. Деструктивні дії Червоної Гвардії досягли своєї найвищої точки у серпні 1966 року, коли зображення Будди разом зі статуями, іконами, розп'яттями та іншими релігійними символами були знищені під час нападу революційного гніву. Католицький південний кафедральний собор у Пекіні, хрест якого знищили, був закритий і перетворений на сховище. Під час репресій ні слова не було сказано про конституційну гарантію свободи релігії. «Маленька червона книжечка» Мао стала священною книгою панівного культу в той час, поки партія модернізувала та поєднувала класичну традицію священних настанов Конфуція з великою частиною марксистсько-ленінської ідеології [14].

Відлига почалася тоді, коли китайські лідери ставали менш суворими. У 1978 році, на початку лібералізаторської програми, Ден Сяопін заявив, що революційні лідери мали різні думки і тому мають почати роботу над спільною програмою щодо звільнення релігії від обмежень. Церкви знову з'явилися, бо вище керівництво вчасно виконало обіцянку повернути власність, що була незаконно відібрана. У 1982 році стаття 36 оновленої конституції підтвердила релігійні права; після цього відбулась публікація 19-го документа щодо релігійної політики в Китаї. Документ закликав церкви до перебудови, духовництво – до здобуття освіти та до надання захисту вірянам. Офіційна політика забороняє будь-яке іноземне втручання на підставі того, що це є несумісним з суверенітетом християнства. Ці умови католицька церква використовує для змушення вірян до вибору між дотриманням католицького вчення про всезагальну владу папи, з одного боку, та дотриманням китайської вимоги бути лояльними до влади – з іншого. До того ж, коли офіційно уповноважена Китайська Патріотична Християнська Асоціація робить щось в інтересах Ватикану, виникають сумніви і це виглядає як спроба створити незалежну Китайську католицьку церкву з порушенням католицького вчення. Це зумовлює незручний стан для китайських католиків. Таке розмежування між офіційним та неофіційним чи зареєстрованим та незареєстрованим християнством є несуттєвим. Єпископ Ин Луцан з Шанхая тримає Ватикан на відстані витягнутої руки. Він захищає себе новою теорією церкви: «Кожна місцева церква має бути повноцінною. Кожна місцева церква має бути повноправною. Вони мають бути об'єднані в одну церкву, але бути рівними між собою, як Свята Трійця» [19, с. 144].

Існують підтвердження факту, що католицька церква в Китаї за змінами випереджає загальну католицьку церкву. За словами Ден Яна, «результатом на сьогодні є церква, що повністю самовпевнена та самодостатня, незалежна від контролю Ватикану, демократична у структурі, така, що надає силу простим людям на шляху до подолання дискримінації жінок та підтримує в усіх

сферах нормальне матеріальне та духовне життя китайців». Каталізатором та рушійною силою для таких перетворень виступає влада і, як наслідок – «християнство почало зароджуватися, як щось принципово нове» [19, с. 145].

Україна демонструє зовсім інший підхід до розбудови державо-церковних відносин. Узавши за основу світовий досвід, Україна проводить свою державну політику щодо релігії та церкви, спираючись на засади законності та соціальної справедливості. Між церквою і державою як соціальними інститутами з часу їх існування встановлювалися різні відносини. Слід зазначити, що орієнтація на усталення ефективної форми відносин держави і церкви стала пріоритетним напрямом задовго до проголошення незалежності нашої держави. Україна провела ліберально-політичну трансформацію, прийнявши нові демократичні норми в галузі віросповідання. Саме в дусі цих вимог, найбільш повно сформульованих в Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій та переконань Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року, вибудована Конституція України [10] та національне законодавство про свободу совісті [13].

Реалізації нової парадигми відносин держави з церквою передувало значне підвищення активності у релігійно-церковному середовищі наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Так, для врегулювання відносин органів державної влади, з одного боку, та релігійних організацій, з іншого, в умовах демократизації українського суспільства 23 квітня 1991 року було прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який визначив оптимальні демократичні засади державо-церковних відносин. Було створено правову базу, яка забезпечила повноцінне функціонування релігій та їх організацій на теренах України. Чинним Законом визначено також основні принципи державо-церковних відносин, які в цілому відповідають основним засадам функціонування релігії та церкви у розвинутих державах: відокремленість церкви від держави і школи від церкви (стаття 5, 6); світський характер держави (стаття 6); проголошення рівності релігій перед законом та рівності громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії (стаття 4); запровадження реєстрації статутів (положень) релігійних організацій з метою набуття ними статусу юридичної особи (стаття 14); курс на повернення релігійним організаціям націоналізованих у минулому культових будівель і майна (стаття 18) [11].

Активне проникнення нових релігійних рухів в Україну і їх діяльність спричинили навіть впровадження у 1993-1994 рр. змін до ст. 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які були спрямовані на те, щоб законодавчо обмежити активність іноземців у сфері релігійної пропаганди з огляду на упереджене ставлення до них різних категорій населення й особливо представників традиційних для України християнських конфесій. Згідно

з цими поправками іноземцям було заборонено приїжджати в Україну з метою здійснення місіонерської та будь-якої іншої релігійної діяльності без наявності запрошення з боку української церкви чи громади і погодження на їх в'їзд місцевого органу влади [12]. Ці обмеження сприяли налагодженню нагляду та контролю державних структур за діяльністю іноземців у церковно-релігійній сфері, проте вони не стали суттєвим гальмівним чинником для їх активності. Небажання іноземних місіонерів брати до уваги правові обмеження в Україні призводило до того, що іноді їх релігійна діяльність здійснювалася з порушенням законодавства. Натомість багатьом релігійним спільнотам іноземного походження вдалося закріпитися в Україні [3].

Усі нові релігійні рухи, які виникли на теренах України після здобуття незалежності, можна умовно розподілити на дві великі групи. Перша – це невідомі за радянських часів християнські, переважно, протестантські течії, які, завдяки активній місіонерській діяльності представників їх іноземних організацій, викликали найбільший, головним чином, негативний резонанс в українському суспільстві. На побутовому рівні їх часто називали загальною назвою – «баптисти» (мабуть, давалося взнаки недалеке радянське минуле, де баптисти були чи не найбільш гнаною з усіх протестантських конфесій). І другу умовну групу становлять суто нові релігійні течії, які часто в літературі називають деструктивними або тоталітарними сектами, за використання неетичних маніпулятивних методик переконання й керування (ізоляція від друзів та родини, виснаження, використання спеціальних методів, створених з метою посилення сугестивності та сліпого наслідування, потужний груповий тиск, керування інформацією, тимчасове відключення індивідуальності або призупинення дії критичного здорового глузду, заохочення цілковитої залежності від групи та страх покинути її і т. ін.). Вважається, що такі рухи створюються для того, щоб сприяти реалізації мети лідерів групи з фактичним або можливим збитком для членів даної організації, їх родин або суспільства [20].

Досить складною є й ситуація у православній церкві, яка на сьогоднішній день представлена в Україні трьома громадами з різним церковно-правовим статусом. Відтак, важко заперечити той факт, що в Україні історично сформовані традиційні християнські конфесії дезінтегрують суспільство. Сама така ситуація створює благодатний ґрунт для активного проникнення і розвитку іноземних релігійних місій, які своєю діяльністю інколи становлять загрозу для морального і духовного здоров'я нації. У таких умовах функції держави, у даному випадку України, ускладнюються, оскільки, з одного боку, вона повинна витримувати нейтралітет і не втручатися у міжконфесійні стосунки, а з іншого – не допустити ситуації міжконфесійної ворожнечі.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що Україна не без проблем, але дотримується обраного нею європейського шляху розвитку.

Акумулюючи досвід різних країн світу, Україна надає рівні можливості всім релігійним течіям, що діють на її території і організують свою діяльність на засадах поваги до національного законодавства України. Досвід Китайської Народної Республіки яскраво демонструє те, що розвиток релігійних інституцій є можливим за будь-якого режиму, і є додатковим важливим чинником розвитку держави.

Реальною може бути й ситуація опозиційності до чинної державної влади. Зрозумілим є те, що

Україна проходить складний період розбудови держави і відсутність послідовної державної політики в сфері державо-церковних відносин сприяє проникненню і зміцненню нетрадиційних для України релігійних течій. Вирішення цієї проблеми потребує вдосконалення законодавчої бази України, пильного контролю за діяльністю релігійних течій з боку відповідних органів державної влади й громадських центрів та подальшого вивчення цих проблем у наукових колах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617. – Stuttgart. : Kohlhammer, 2002. – 244 S.
2. Pavlos Hatzopoulos, Fabio Petito Religion in International Relations the return from exile. – New York. : Palgrave Macmillan™, 2003. – 297 p.
3. Грідіна І., Домбровський К. Методи та інструменти впливу нових релігійних організацій на свідомість громадян України / Грідіна І. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2012. – №1 (49) – С.242-249.
4. Домбровський К.Г. Поява і становлення нових релігійних рухів на території України: політико-правовий аспект / Домбровський К.Г. // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2013. – №3 (95) – С.108-112.
5. Волинець О., Гетьманчук М., Ржиський Л. Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія та практика взаємодії: Монографія. – Львів, 2007. – 264 с.
6. Планк М. Религия и естествознание / Планк М. // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 25–36.
7. Рабинович П. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні / Рабинович П. // Права людини в Україні. – Київ–Харків, 1996. – Випуск № 15. – С. 43–48.
8. Яртис А. Християнські основи духовної культури українського народу / Яртис А. // Вісник Львівського державного університету імені Івана Франка: філософські науки. – Вип.1. – Львів, 1999. – С. 131–137.
9. Петрик В.М., Ліхтенштейн С.В., Гринько В.В., Левченко С.М. Нетрадиційні релігії та містичні об'єднання України. Курс лекцій з релігієзнавства. – К., 2000; Пленники релігійного екстаза: Психологія релігійних сект / Авт.-упор. О.В. Тимченко, В.Б. Шапар. – Харьков, 1998; Наріжний Ю. Віровчення, культова практика та структура харизматичних церков в Україні / Наріжний Ю. // Новітні релігії в сучасній Україні. Збірник матеріалів. – К., 2000.
10. Конституція України: прийнята 28.06.1998 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141.
11. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
12. Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації»: Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 13. – Ст. 66.
13. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 132-134.
14. Lamin Sanneh Prospects for Post-Western Christianity in Asia and Elsewhere / Lamin Sanneh // Brown Journal of World Affairs. – Providence, Rhode Island, 2005. - №2 (12) – P.117-228
15. David B. Barrett, George T. Kurian, and Todd M. Johnson, eds., World Christian Encyclopedia: A Comparative Survey of Churches and Religions in the Modern World II ed., vol. I. – New York. : Oxford University Press, 2001. – 1730 p.
16. Lamin Sanneh Muslim Clerics: A Religious & Historical Study of Islam in Senegambia. – Lanham, Md.: University Press of America, 1990. – 352 p.
17. Lamin Sanneh Translating the Message: The Missionary Impact on Culture / Lamin Sanneh // American Society of Missiology Series. – New York, 1989. – №42 – P.13-55.
18. Eduard M. Van Der Maas The New International Dictionary of Pentecostal and Charismatic Movements. – Grand Rapids, MI. : Zondervan, 2003. – 1328 p.
19. Denis R. Janz World Christianity and Marxism. – New York. : Oxford University Press, 1998. – 200 p.
20. Singer M.T., Temerlin M. & Langone M.D. Psychotherapy Cults / Singer M.T. // Cultic Studies Journal. – 1990. – №7(2). – P. 102.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2013